

10. Історія кооперативного руху / Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. – С.229.
11. Там само. – С.235.
12. Перший український просвітньо-економічний конгрес у Львові. 1909 Протоколи і реферати. – С.563.
13. Витанович І. Вказ. праця. – С.152.
14. Олесницький Є. Сторінки з мого життя (1890-1897). Львів: Діло, 1936. – С.12-21.
15. Звіт з діяльності Товариства "Просвіта" за час від 1 січня 1904 до 31 грудня 1905. – Львів: Просвіта, 1906. – С.23.
16. Яка має бути наша рільнича організація? Промова д-ра Євгена Олесницького на Загальних зборах філій Товариства господарського "Сільський Господар" в Станіславі. – Львів: Сільський Господар, 1910. – С.3.
17. Там само.
18. Витанович І. Вказ. праця. – С.153.
19. Мілянч А. З господарського минулого Стрийщини // Стрийщина: Історико-мемуарний збірник. Т.ІІ. – Нью-Йорк, 1990. – С. 300.
20. ЦДІАУ у Львові: Ф.302. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.1,5,9,10,20,22.
21. Яка має бути наша рільнича організація? Промова д-ра Євгена Олесницького на Загальних зборах філій Товариства господарського "Сільський Господар" в Станіславі. – С.3.
22. Історія кооперативного руху / Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін. – С.234.
23. Там само.
24. Мілянч А. Вказ. праця. – С.300.

*Білецький І.О.
Національний технічний університет
України "КПІ"*

ШАХИ – СПОРТ, МИСТЕЦТВО ТА НАУКА

Здавна точиться суперечка навколо тлумачення сутності шахів: чи то вони спорт, мистецтво або наука? Зараз, після прийняття шахів у родину олімпійських видів спорту, здається усі погодилися з тим, що феномен ша-

хів поєднує і перше, і друге, і третє. Життя доводить, що з кожним новим етапом у розвитку суспільства шахи відкривають свої нові якості і сторони як явище культурного і суспільного життя. Саме за шахівницею відбувається цілком унікальне органічне поєднання процесу творчості і цілеспрямованої спортивної боротьби за досягнення перемоги в турнірах і матчах. Різноманітніше та глибше викристалізовується людська та культурологічна сутність шахової гри – цього надзвичайного інтелектуального дійства.

Стародавня східна гра в процесі багатовікового розвитку перетворилася в один з елементів національної культури, тісно пов'язаний з іншими областями духовного життя українського народу. Шахи за своєю популярністю як в світі, так і в Україні суперничають сьогодні з такими, як їх звать, видовищними видами спорту, як то хокей чи футбол. Так у Іспанії нещодавно шахи було визнано обов'язковою учбовою дисципліною у середніх школах і коледжах. Бурні перипетії шахових поєдинків покинули світ посвячених, трагічні фабули відкрити усім, а шекспірівські фінали поєдинків (наприклад, матчі за світову шахову корону між А.Карповим та Г.Каспаровим; Г.Каспаровим та В.Крамником, В.Крамником та О.Шировим) дивують уяву навіть людей, які не пересунули на шахівниці жодної фігурки.

Нині зайве доводити, що шахи – не просто гра, а невід'ємна частка світової культури. І все ж таки шахова культура – синтез спорту, мистецтва і науки, залишається однією з найменш вивчених сторінок історії світової цивілізації. Суперечки відносно місця та часу виникнення шахів не вгасають і по сьогодні. Різноманітні гіпотези, засновані не на конкретно історичному аналізі, а на різних математичних, астрологічних і подібних їм теоріях, поки що не допомогли вирішити жодного питання, пов'язаного із з'ясуванням обставин та часу виникнення шахів. Тому тільки факти, підтверджені археологічними знахідками, можуть бути покладені в основу досліджень.

Подібно до того, як історію людства починають в писаннях від Адама, деякі вчені прихильно сприймають пропозицію відрахування віку шахів від найдревніших, знаних нам настільних ігор. Іноді йдуть далі, починаючи відлік від таємничих знахідок в стародавніх поселеннях людини, дещо схожих за формою до сучасних шахових фігур. Так, індійським археологом в м. Лоталі – одному з центрів Харапської цивілізації (III-II тис. до н.е.) було знай-

дено чисельні ігрові фішки (за формою нагадуючи шахові фігури часів мусульманського середньовіччя) які і було проголошено початком шахів.

Епічні сказання про винахід шахів індійськими мудрецькими містяться в "Шахнаме" Фірдуосі (X ст.). Зокрема, там йдеться про царевичів Гаву і Талханда, чиє військове протистояння призвело до загибелі одного з них і створення мудрої гри, яка б заспокоїла мати померлого. Не менш відома оповідь про знайомство царя індусів Шерама з цією ясною і витонченим чином продуманою грою, яку, мабуть, винайшов один з його підданих Сет, винагородою якому так і не стали пшеничні зерна, укладені в геометричній прогресії на кожному з 64 клітин шахівниці.

У пехлевійському рукописі "Матикан й чатранг" (близько 600 р. н. е.), знаходимо згадку про захоплення Хосрова I Ануширвана грою в шахи, яку йому продемонстрували представники індійської амбасаді. Інші історики шукають витoki цієї гри в сусідніх з Індією країнах – в Персії або навіть в Китаї. До речі, те що китайські шахи – сянци не передували чатуранзі, а стали її модифікацією (на основі поєднання із традиційною китайською грою, в якій фігури пересуваються не по клітинам, а по лініям і цяткам), свідчать і китайські джерела. Все ж таки дослідники єдині у думці, що коріння шахів слід шукати в глибшому пізнанні культури Древньої Індії.

Найстародавнішою формою шахів, яка існувала в Індії задовго до нашої ери була чатуранга (чатурраджа). В розташуванні фігур по чотирьом кутам дошки відбивались стародавні філософські погляди на будову Всесвіту. На засадах індійської чатуранги вірогідно в IV-V ст. н.е. в областях Середньої Азії, що мають спільні кордони з Північно-Західною Індією, склалася нова, досконаліша гра – шатранг. Кількість фігур та їх розташування на дошці набули сучасного вигляду. Якщо у чатурангу грало чотири гравця, то у шатранг – два. Відтоді переможцем визнавався не той, хто знешкодив більшу кількість фігур суперника (як це було у чатуранзі), а той хто оголосив мат королю суперника.

У VII ст. з шатрангом познайомилися араби, які із завоюванням в VIII ст. більшої частини Піренейського півострова занесли цю гру до Південної Європи: Іспанії, Франції, Італії. З часом у мусульманському світі шатранг починає переслідуватися, натомість в Європі його популярність невпинно

зростає і досягає свого апогею в XIII ст. Пошуки ліпших форм гри продовжувались два-три сторіччя і в результаті, в епоху Відродження (XV-XVI ст.) вносяться деякі зміни до правил шахової гри, які вже майже нічим не відрізняються від сучасних.

Загадковим залишається шлях проникнення шахів в стародавню Русь: чи то з Заходу, чи зі Сходу прийшла до нас ця гра. Шахи були широко розповсюджені на Русі вже в XI-XII ст. Але вони були в немилості у церкви, яка забороняла їх нарівні з грою в кості і іншими “бесовськими навадженнями”. Нажаль археологічні знахідки і термінологія шахів, якими б цікавими вони не були, не можуть розкрити усю своєрідність шахової культури Стародавньої Русі, про яку, до слова, в своєрідній художній формі билинної народної творчості багаторазово згадується, як про осередок шахової гри.

Шахові епізоди зустрічаються в різних за змістом билинах, але головним чином в героїчних і соціально-побутових (новелістичних). Шахи представлено в билинах на різних етапах їх розвитку в Київській Русі. Більшою мірою шахові поєдинки описуються в билинах доби пирів Володимира або по прибутті “амбасад” в чужоземну державу. У змаганні вирішувалось питання, хто кому з госуларів повинен сплачувати данину. Часто, згідно з попередньою умовою, переможець розпоряджувався долею програвшого, навіть до перетворення його на холопа.

Уявлення про манеру художнього опису шахової гри в стародавньому епосі дає, наприклад, одна з найбільших за розмірами (в деяких варіантах вона займає більше тисячі віршів) і складних за будовою билин – “Михайло Потик”. В ній докладно описується “шаховий матч” між поганським царем Вахрамеем і Михайлом Потиком. Опис цього змагання досить цікавий і характерний для билинної традиції щодо зображення шахів. Сцени шахової гри зустрічаються і в інших билинах. Ось найвідоміші: знаменна билина про казкового героя Садко, який стинається в шахи з морським царем; у Києві на пирі “у ласкавого князя Володимира” зібралися сильні, могутні і разудалі богатирі. Похвалився гість чернігівський своєї молодого дружиною, якої рівних немає за вродою та розумом і робить вона геть усе краще за всіх, і в шашки шахи грає. І далі описується шахове змагання дружини Ставра Годіновича з князем Володимиром; та інші.

Отже, перш за все тексти цих билин та археологічні знахідки доводять, що шахи були дуже популярною забавою у Київській Русі. В шахи грають всі головні герої епічних творів і їх мужні сподвижники. Шахи зветься в билинах “славетними”, предметом високої коштовності – “дорогими тавліями золоченими”. Археологічні розкопки давньоруських міст дуже розширюють наше уявлення про роль шахів в культурному житті Київської Русі., а також про основні типи шахових фігур, характерних для трьох діб: XI-XIII, XIII-XV, XVI-XVII ст. Розвиваючись з початку під східним впливом, шахи досить скоро набули самобутніх рис. Але при всій своєрідній еволюції стародавніх руських шахів можливо спостерігати ряд загальних тенденцій з розвитком форм шахових фігур Західної Європи, що призвело нарешті до створення їх загальноприйнятого типу.

Навіть такий далеко не повний перелік напрямків і позицій, з яких ведеться сьогодні пошук істини, показує, наскільки складним є завдання встановлення конкретного місця та часу виникнення шахів, закономірність розвитку яких впливає з рівня розвитку світової цивілізації у ту чи іншу історичну добу.

Вивчення тисячолітньої історії шахів на теренах Київської Русі доводить, що давня східна гра в процесі багатоголіткового розвитку посідає особливе місце в галузі традиційної народної культури. Ще за доби Київської Русі, шахи перетворилися у галузь професійної культури в Україні. Як по глибині осмислення шахової гри, так і по практичній силі українські шахісти посідають сьогодні провідне місце в світі, про що свідчить вкотре завойовані призові місця під час всесвітньої шахової олімпіади (1998 р. в Елісті, 2000 р. у Стамбулі) та інших змаганнях вищого рівня; кількості українських гравців, які мають міжнародний рейтинг і вищі спортивні звання – міжнародного майстра і гросмейстера з шахів.

Шахи – це образна модель суспільства, продукт суспільної думки, в якій віддзеркалилися погляди багатьох поколінь, як це не дивно з першого погляду звучить, на світоглядні аспекти розвитку суспільства в цілому. Вивчаючи шахову та до шахову творчість ми отримуємо цінну інформацію про розвиток буття і мислення людства, переконаємося в існуванні між ними діалектичного зв'язку. У шаховій грі як і в інших явищах культури своєрідно відбиваються конкретні умови суспільного розвитку, етапи його

історії. Динамізм розвитку суспільної свідомості, досягнення науково-технічного прогресу слугують об'єктивним підґрунтям для розвитку шахової гри. Відкриття людством нових обріїв пізнання знаходить своє відображення у вдосконаленні правил і сутності шахової гри, максимально наближує зміст шахів відповідно до конкретних історичних умов.

Витоки філософських елементів шахових знань, формуючих науку про стратегію і тактику шахової гри, полягають в наданні окремим відомостям єдності, розрізненням зауваженням – стрункості, фактам знання – форми науки. Відмінність філософського підходу до визначення сутності шахової творчості полягає у тому, що завдяки йому можливо побудувати цілісну філософську систему, яка комплексно розглядає і пояснює окремі сторони цього феномену, як то вплив на його зміст, характер і результат особистості шахіста, його природних здібностей.

Під поняттям “шахова творчість” перш за все розуміють матеріалізацію абстрактних міркувань, задумів і інновацій, які шахіст втілює впродовж шахового поєдинку, або під час аналізу конкретної партії, позиції, дебютних схем, типових позицій тощо. Слід зазначити, що практично кожна шахова партія в тій чи іншій мірі містить елементи творчості (бо не існує жодного прикладу абсолютно тотожних позицій, і кожен раз шахіст самотужки мусить обирати свій шлях до ведення поєдинку, безумовно, використовуючи знання загальних принципів гри, досвіду, але кожна зустріч залишає щось особливе і оригінальне на полицях як свідомого так і підсвідомого).

Мистецтво творити за шахівницею притаманно як вже досвідченому шахісту так і початківцю, що безумовно пояснює величезну популярність цієї гри. Здобутки шахіста високої кваліфікації збагачують шахову теорію і стають подальшим внеском у її розвиток. А здобутки початківця – стають віхою на його особистому шляху сходження до майстерності. Хоча не можна відмовляти шаховим аматорам у здатності створювати справжні шедеври, як, наприклад, феноменальна комбінація з партії іспанців Ортуети та Санца (Мадрид, 1934).

Процес шахової творчості має суттєві відмінності від процесу пізнання та навчання шаховій грі. Зробимо порівняльну характеристику цих двох процесів. Впродовж партії шахіст стикається із характеристиками реальної ситуації (позиція на шахівниці), які крок за кроком змінюються. Але він (гравець) намагається

розшукати основні формоутворюючі елементи, які знані йому, скажімо вже з дослідженого дебюту, типової позиції міттельшпілю, чи ендшпілю. Він досягнув цю позицію, яка з реального предмету зробилася набуттям його мислі; перейшла процесом пізнання з речі, яка існувала незалежно від нього, в його уявлення, його розуміння, поняття. Незалежно від характеру позиції, пізнання вилучило лише групу ознак. Усвідомлена шахістом позиція, що залишилася в його пам'яті, його уяві, позбавлена реального буття. Позиція, проходячи скрізь процес пізнання шахіста, втрачає свою реальність: як би уважно шахіст не дивився на позицію, на нього діють лише окремі її частковості. Він багато чого не помічає. Це зумовлено не тільки рівнем його майстерності, але й тим, що не існує можливості сприйняття в позиції усіх її складових. На це, поки що, неспроможні і над швидкі комп'ютери у чиєму розпорядженні мільйони шахових партій.

Тому, упізнана шахістом позиція є більш абстрагована, ніж та, що наведена в теоретичних розробках. Вона в уяві шахіста втратила не тільки повноту, але і цілісність своїх ознак. Коли, наприклад, суперник зробив дуже сильний хід, то у гравця спочатку виникає почуття страху за результат партії (який залежить від конкретної позиції), згодом це відчуття поступово відходить на задній план, мислення гравця перемикається на вивчення предмета свого побоювання. Усвідомлена реакція на небезпеку є вже тільки уявлення небезпеки. В цьому випадку ми бачимо, що свідомість, мислення і обмірковування позбавляють те, що шахіст пізнає, частки його буття, переводячи осмислене в його думку, роблячи осмислене надбанням його думки. Так само же усвідомлена шахістом небезпека для його позиції стає більш абстрактною ніж та, що існує в реальності. Через деякий час шахіст може в уяві повторити усю особливість своєї першої реакції на хід суперника в партії.

Розуміння небезпеки для позиції не матеріалізоване в запобіжний хід лишається повз реального буття. Саме конкретна відповідь на небезпеку – хід є реальною ознакою у матеріальній формі. Таким чином, творчість додала буття стану духу, наділила його формою. Новий хід, нова стратегія у вже знаній позиції додає їй буття. Незлічена кількість випадків, коли у вивчених вздовж і поперек дебютних системах знаходяться незнані раніше потенції. До характеристичних ознак розташування фігур на шахівниці, з якого складається уявлення про характер позиції, додається ще ознака; це –

конкретний хід, обрана схема тощо. Для шахіста, який цей хід вигадав, знайшов, він є характеристичною ознакою, нероздільною від буття позиції, яка органічно доповнює це буття, тому що надає йому візуальну форму.

Відмінність між знанням і творчістю має бути усвідомлена з наукової точки зору. Усіляке знання потребує строгої уваги, щоб бути точним і визначеним. Знання зменшує буття предмету (позиції), зменшує кількість ознак в тому, що упізнається, переходить від реального до абстрактного, від форми одиначної позиції до суттєвих ознак уявлення про неї; творчість збільшує буття того, на що вона спрямована: вона додає реальної ознаки до уявлення, у внутрішньому світі шахіста існуючого, вона вводить в світ реальний те, що існувало лише в думках, вона дає одиничне уособлене буття тому, що було загальне; вона надає всьому, що проходить скрізь свідомість шахіста, форму.

Творчість це процес утворення форм. Шахова творчість і мистецтво стає патетичним втіленням особистості гравця в струнку форму. Статурна форма є суттєвою (але не єдиною) належністю і необхідною умовою шахової творчості. Там, де думка шахіста, рішуча спрямованість на перемогу знаходить собі ставну форму, становить системоутворюючий фактор професіоналізму особистості, там присутній феномен творчості. Шахіст настільки філософ в своїх творіннях, наскільки він критично ставиться до існуючих форм творчості, як чужим, так і своїм власним. Постійне внесення усього свого знання, всього свого буття в свої творіння – це є умова філософії в творчості. Чи існує взагалі наука шахової гри? Інколи висловлюється думка про те, що шахова теорія є лише узагальнена і осмислена шахова практика. Шахова творчість є наукова будова, яка свідомо переходить від фактів наявної позиції к вірогідним законам її розвитку, до найпростіших гіпотез, до зрозумілої систематики.

Нажаль серед загалу шахістів – професіоналів і аматорів є такі, хто вважає значущим тільки результат шахового двобою (спортивний бік гри), а його естетика, мистецтво як таке для них не має сенсу. Але ж враження прекрасного існують. Порівняйте ці враження, розгляньте їх, виділіть те, що до них приєднується з інших галузей, і отримані факти будуть фактами естетики. Не сперечаючись слід погодитися з тим, що цілісність партії (яка виявляється у логічно втіленому у життя “генеральному” плані) та ефектно проведені комбінації – суть два елементи, в яких виявляється позитивна

якість партії. В незалежності від результату шахового поєдинку, навіть у тому разі, коли ця перемога була дуже значущою (наприклад, вирішувала долю світової шахової корони), якщо вона досягнута завдяки вдалому “пійманню гав” суперника, її малюнок потворний, розвиток алогічний, то до скарбниці шахового мистецтва така партія ніколи не увійде. Але існує чимало титулованих гравців, переможців різноманітних турнірів жодна партія яких не стала теоретичним надбанням, зразком досконалої єдності стратегічного задуму і тактичних засобів його здійснення, не принесла естетичного задоволення, а ні спостерігачам а ні самим учасникам.

Щоб впевнитися, в тому що форма шахової партії не відривна від її змісту, є суттєва, необхідна умова насолоди змістом і мистецтвом шахової гри, доста навести приклад результативних партій: змістовної, але кремезної, в’ялої, алогічної і навпаки – витонченій по формі, геометричним малюнкам але примітивній за задумом. Дійсна естетична насолода не буде отримана в обох з них (ця діалектична єдність форми і змісту мабуть більш рельєфно простежується, у таких видовищних діях та видах спорту, як то футбол, хокей, теніс, театральне та образотворче мистецтво та ін.). Нездарма шахові етюди і мініатюри (вигадані позиції де необхідний результат досягається єдиним несподіваним чином) зветься шаховою поезією. Воно приносить дійсну естетичну насолоду широкому загалу прихильників цієї мудрої гри. В них наводяться позиції, в яких шляхом забезпечення найоптимальнішої найгармонічнішої взаємодії фігур вдається знайти неочевидний з першого погляду план виграшу або рятування позиції.

У процесі шахової партії постійно виникають нові форми оригінальної, самостійної творчості. Необхідність їх виникнення обумовлена накопиченням знання. Однак, при появі нових факторів в присутності старих форм можливі два напрямки розвитку процесу шахової творчості: пристосування старої форми до нового факту або створення нової форми. В першому випадку шахіст слідує рутині: для нового розвитку позиції застосовується “старий” хід, що породжує невизначеність позиції. Тоді шахіст не наважується втілити усі свої розрахунки і інтуїтивні здогадки в прекрасну нову форму, тому що його сковують вже накатані схеми (додержання черги розвитку фігур, обов’язкової рокировки тощо) з періоду вже минулого, які хоч і не є бездоганними, але випробуваними і страшно від них відступитися, бо нема

впевненості у своїх силах. Якимось чином це становище можливо порівняти з натягнутим примиренням між науковою космологією – наукою про світ і релігійною космологією – легендою про походження світу.

Аксіома і рутина зазвичай заважають діяльності несвідомої або свідомої творчості шахіста. Людина здатна наслідувати лише встановлені ідеали, встановлені схеми, видозмінюючи їх в дрібних подробицях, вдосконалюючи їх як форми, але неспроможний їх перетворити. Шахіст у тому ж положенні, що і науковець, завалений грудями фактів знання, але не наважується чи не спроможний згрупувати їх у закон, в теорію, в науку. Перший преклоняється формі не спроможній її оживити новим елементом знання; другий – преклоняється фактам і не спроможній їх оживити новим елементом творчості.

Досвідчений шахіст сміливо вносить свій патетичний стан в форму тобто позицію, що виникла на шахівниці впродовж конкретної партії, знаходить нові тактичні прийоми для здійснення нової ідеї, створює нову систематику, коли це потрібно. Важливо те, щоб шахіст відносився до існуючих форм розвитку та розв'язання шахових проблем не як ідолопоклонник до свого кумиру, але як вільна особистість, що розвинувшись має відноситися до продуктів і засобів свого розвитку: їх потрібно обговорювати, підвергати критиці в ім'я знання. Ця критика не є творчість, але вона доповнює творчість, надихаючи його на життя та розвиток; вона є філософією в творчості.

Шахіст настільки філософ в своїх творіннях, наскільки він критично ставиться до існуючих форм творчості, як чужим, так і своїм власним. Ясність розуму є вимога повсякчасної неблаганної критики. Постійне внесення усього свого знання, всього свого буття в свої творіння – це є умова філософії в творчості. Без неї кризь рутина і нерухомість; вона представляє вічну боротьбу з і створеним в ім'я того, що створюється. І тоді, коли шахіст сприймає вже існуючі форми, схеми ведення партії, він їх приймає в ім'я критики після боротьби з ними, признав за собою право шукати нові форми і схеми в разі потреби. Яким би не був привабливим кумир, як що він кумир, то це шкідливо і його має бути зруйновано. Наявність кумирів та ідолів лише заважає вдосконаленню майстерності шахіста, формуванню його особистого стилю і почерку гри. На повагу і наслідування заслуговує лише те, що після критики визнано як достойне поваги.

Шахова мудрість, накопичена, вдосконалена численними поколіннями гравців, відображає щось незмірно більше, ніж суто надбання шахової теорії і практики, але і світоглядні засади, ідеї, концептуальні підходи до вирішення проблем, конфліктів, які притаманні даній епосі. Навіть часом здається, що в шахах як і в житті діють ті ж самі філософські закони: єдності та боротьби протилежностей, заперечення, переходу кількості в якість, а також положення стосовно ролі особистості (фігури) і мас (фігур) в історії; теорії війни і миру та ін.

Шахи слід визнати ефективним засобом виховання і формування особистості, відмінним інструментом, який допомагає відшліфувати якості як логічного так і абстрактного мислення. Всебічне глибоке осмислення і оволодіння шахістами загальними положеннями, принципами і методами спортивної діяльності стимулюють розумову активність, зміцнюють впевненість, самостійність і свободу мислення. Такий підхід в значній мірі звільняє молодих шахістів від зубрячки готових, нескінченних варіантів (викладених в численних шахових виданнях), розвиває їх творчі здібності, виховує емоційально-вольові якості, обов'язкові складові творчого пошуку.

Але тільки цим шахи не вичерпуються. Вони ще є особливим засобом спілкування. Люди різних континентів, не знаючи мови один одного, здатні успішно розумітися за шахівницею, водночас відчуваючи себе в ролі вільного художника (творчий бік шахів), полководця (змагальний аспект шахів), дослідника (науковий зміст шахової діяльності). Зустрічі за шахівницею сприяють не тільки спілкуванню професійних спортсменів-шахістів, сусідів та товаришів по службі, але й відіграють важливу роль в зміцненні контактів і зв'язків, взаємодії і взаєморозуміння в усьому світі.

*Зеленська Л.М.
Київський національний університет
культури і мистецтва*

**МУЗИЧНО-ВИДАВНИЧА СПРАВА
ТА КНИГОРОЗПОВСЮДЖЕННЯ В КИЄВІ
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)**

У другій половині ХІХ ст. у культурному розвитку українського суспільства зростає роль та значення приватного книговидання, а разом з цим